

ДО СПЕЦИФІКИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЕТНІЧНОСТІ (НА МАТЕРІАЛАХ РУСИ-УКРАЇНИ)

Василь Балушок

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Український етнологічний центр, Інститут мистецтвознавства фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна),
grigras@i.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>

Хоча етнічність властива людству від початку його історії, проте її прояви та форми в різні історичні епохи були різними. Виходячи з засад неоеволюціонізму, а також досліджень етноцентризму та поділу на «своїх» і «чужих», аналізуємо етнічну ситуацію у Давній Русі. Для неї була характерна етнічна дрібність локальних, чи так званих «земельних» спільнот, що відповідала поділу на «землі», які вважають тотожними сучасному поняттю «країн». Так, Руську землю (Київське і Переяславське князівства) населяла «русь», Волинську – «волинці», Галицьку – «галичани», Чернігівську – «чернігівці», Турівську – «турівці»; в північних «землях» мешкали «полочани», «смолянни», «новгородці», «суздальці» та ін. Вони володіли власними ідентичностями і вели запеклі війни між собою. В інших країнах Європи, що в той час формувалися, ситуація була аналогічною: у Франції мешкали гасконці, нормандці, лангедокці, бургундці та ін., в Німеччині – саксонці, гессенці, вюртенбержці, шваби, тюринги й ін., в Італії тосканці, романці, ломбардці, венеційці та ін. В основі такої ситуації, у відповідності з інформаційною концепцією етно-національних спільнот, лежав стан розвитку інформаційних комунікацій. У домодерну епоху, коли етнічно значима інформація передавалася в синхронії і діахронії переважно усно (писемність лише доповнювала цей вид інформаційної трансмісії), це зумовлювало нерозвиненість проявів і форм етнічності та невеликі розміри етнічних спільнот. Домінувала так звана етнічність «тутешніх», протиставлених «чужоволостцям». А вирішальним чинником формування локальних етносів був державний. Тому в добу політичної («феодалної») роздробленості, етнічні спільноти утворювалися в рамках дрібних державних організмів – герцогств, графств, князівств, влада яких вибудовувала в їхніх рамках мережі інформаційних комунікацій. Сукупності «тутешніх» слід відносити до спільнот, члени яких мають вкрай нерозвинену самосвідомість, лише дуже неявно розуміючи, що вони становлять окрему групу. Місцеві ідентичності села, округи, повіту мали куди більшу вагу, ніж самосвідомість всієї спільноти. Окрім локальних (у Київській Русі – «земельних») етнізмів, найчіткішою ознакою того, що це самостійні етноси, була ворожнеча та постійні війни між ними: галичан із киянами-руссю, ростово-суздальців з новгородцями, смолян із новгородцями тощо. Ці війни нерідко виливалися в тривалі усобиці, невід’ємною складовою яких, як і повсюдно в Середньовіччі, виступало здобичництво, адже регулярно грабувати, захоплювати в полон, а в разі спротиву, і вбивати «не своїх» у рамках етноцентричних стереотипів, на яких базувалася домодерна етнічна самосвідомість, вважалося повністю допустимим. Така ситуація особливо довго зберігалася в районі верхньої Оки (Верховські князівства), де про-

живали дрібні спільноти мценян, любучан, воротинців, новосільців та ін. Зникнення локальних («земельних») спільнот пов'язане з ліквідацією політичної роздробленості, починаючи з часу розвинутого та пізнього Середньовіччя.

Ключові слова: ідентичність, етнічність, «свої», «чужі», локальні (земельні) спільноти

ABOUT THE SPECIFICITY OF MEDIEVAL ETHNICITY (BASED ON THE EXAMPLE OF KYIVAN RUS-UKRAINE)

Vasyl Balushok

PhD in History, Senior Research Fellow at Ukrainian Ethnological Center,
Maksym Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology of
the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine),
grigras@i.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>,

Although ethnicity has been inherent to humanity since the beginning of its history, its manifestations and forms have varied across historical eras. Based on the principles of neo-evolutionism and studies on ethnocentrism and the division into “ours” and “strangers”, we analyse the ethnic situation in Ancient Rus. It was characterised by the ethnic fragmentation of local or so-called “territorial” communities, corresponding to the division into “lands”, which are considered equivalent to the modern concept of “countries”. For example, the Rus’ Land (Kyiv and Pereiaslav principalities) was inhabited by the Rus’ (a collective plural form, singular “Rusyn”), the Volyn Land by the Volhynians, the Halych Land by the Galicians, the Chernihiv Land by the Chernihivites, the Turov Land by the Turovites; in the northern “lands” of Ancient Rus’ lived the Polochans, Smolnyans, Novgorodians, Suzdalites, and others. They possessed their own identities and waged fierce wars among themselves. In other emerging European countries, the situation was similar: in France, there were Gascons, Normans, Languedocians, Burgundians, and others; in Germany, Saxons, Hessians, Swabians, Thuringians, and others; in Italy, Tuscans, Romans, Lombards, Venetians, and others. At the root of this situation, according to the informational concept of ethno-national communities, there was the state of development of information communications. In the pre-modern era, when ethnically significant information was transmitted synchronously and diachronically primarily orally (with writing merely supplementing this mode of information transmission), this led to underdeveloped expressions and forms of ethnicity and small-scale ethnic communities. The so-called “local” ethnicity, opposed to all surrounding groups, predominated. The decisive factor in the formation of local ethnic groups was the state. Therefore, during the era of political (“feudal”) fragmentation, ethnic communities emerged within small state entities – duchies, counties, and principalities – whose authorities established networks of informational communication within their domains. “Local” groups should be classified as those whose members had an extremely underdeveloped sense of self-awareness, only vaguely understanding that they formed a distinct group. Local identities, such as those of a village, district, or county, held far greater significance than the self-awareness of the entire community. Besides local (in Kyivan Rus – “lands”) ethnonyms, the clearest indication that these were distinct ethnic groups was the hostility and constant wars among

them: Galicians against Kyivans-Rus', Suzdalites against Novgorodians, Smolnyans against Novgorodians, and so on. These wars escalated into prolonged feuds, an integral aspect of which, as was common throughout the Middle Ages, involved plundering. Regularly looting, taking captives, and killing "others" was considered entirely acceptable within the prevailing ethnocentric stereotypes. This situation persisted particularly long in the Upper Oka region (the Upper Principalities), where small communities of Mtsenyans, Lyubuchans, Vorotyntsians, Novosilites, and others lived. The disappearance of local («lands») communities was tied to the end of political fragmentation, beginning in the High and Late Middle Ages.

Keywords: identity, ethnicity, "ours", "strangers", local (territorial) communities

Про прояви етнічності¹ в попередні історичні періоди нерідко судять на основі спостережень за сучасними народами. Признатися, автор цих рядків якоюсь мірою теж поділяв подібні погляди: теоретично визнавав, що етнічні спільноти та етнічна ідентичність мають змінюватися від епохи до епохи, проте на практиці чіткого розуміння, в чому ж конкретно такі відмінності полягають, не було. Насправді факти свідчать, що етнічний поділ, існуючи, щонайменше як поділ на «своїх» та «чужих», очевидно, ще від появи людства, мав, зокрема у попередні історичні епохи, в тому числі у Середньовіччі, суттєво інші форми та прояви, ніж нині. А це тією чи іншою мірою може впливати на наше бачення етноісторичних процесів того часу. Про це ми можемо, принаймні якоюсь мірою, судити не лише зі спостережень за первобутніми народами, а й залучаючи археологічні, стародавні та середньовічні джерела. Зокрема, етнічні спільноти були територіально невеликими, а етнічність, як зазначають фахівці з домодерної етнічної історії, «часто значною мірою перекривалася політичними, релігійними, територіальними, військовими чи іншими типами ідентифікації» (Pohl 2015, 204). Більше того, наприклад для Середньовіччя та, принаймні частково, для раннього Модерну, часто взагалі характерна відсутність чіткого усвідомлення етнічної ідентичності, яка була вкрай невиразною, навіть примітивною і слобовловлюваною. Тоді існували свого роду зародкові, первинні, форми етнічного поділу, які лише служили основою для утворення в подальшому розвинутих етнічних спільнот із чіткою ідентичністю. Разом з тим уявлення про «своїх», а також, що окрім них, навколо є ще й «чужі», завжди існувало та було чітким.

Одна з найважливіших причин такої ситуації в домодерні часи – нерозвиненість спеціалізованих засобів і мереж інформаційних комунікацій, якими між членами спільноти передається етнічно значима інформація (Arutyunov 1989, 20–40). Це зумовлювало панування переважно усного способу передачі культурної інформації, зокрема етнічної – як у синхронії, так і між поколіннями.

¹ Під етнічністю, що є важливою категорією в етнології, чи соціально-культурній антропології, розуміються етнічні властивості народу, або етнічної спільноти, які відрізняють один народ від іншого. А проявляється етнічність, у першу чергу, в етнічній самосвідомості чи ідентичності (Smith 1994; Barnard, Spencer 2002, 291–293).

нями, а також ставило просторову межу її розповсюдженню. Писемність же у Середньовіччі перебувала на маргінесах культурно-інформаційної трансмісії. Така ситуація накладалася на натуральногосподарську замкнутість та слабку територіальну мобільність переважної більшості населення, яке, до всього, не було чисельним. У результаті, етнічні спільноти з великою територією розселення не могли утворюватися взагалі. Наталія Яковенко стосовно загальнодавньоруської ідентичності зазначає, що «відсутність єдиного інформаційного поля (ба простіше – шляхів сполучення) на такій величезній, розчленованій непрохідними лісами й болотами території, якою була княжа Русь, виключає можливість формування свідомості такого типу» (Yakovenko 2006, 84). А пануючий політичний партикуляризм хоч і сприяв актуалізації поділу на «своїх» та «чужих», особливо під час воєнних дій, проте консервував існування маленьких етнічних спільнот, заважаючи їхньому об'єднанню у більші, навіть у випадках культурної і мовної спорідненості.

Отже, автор ставить своєю *метою*, спробувати встановити, якою була середньовічна етнічність, зокрема у Давній Русі та в постдавньоруський час, у чому полягала її специфіка, порівняно з модерною епохою. А тому його *завданням* є, спираючись на напрацювання попередників, встановити форми етнічної ідентичності, а значить і етнічних спільнот, притаманні середньовічній епосі. Адже навіть у той час, незважаючи на відсутність на задній план іншими ідентичностями (становою, конфесійною, політичною, регіональною тощо), етнічність грала достатньо вагому роль у житті (Pohl 2015, 204). При цьому в центрі нашої уваги перебувають русини-українці² та їхні безпосередні слов'янські³ предки, а також деякі сусідні спільноти. Гадаємо, результати нашого пошуку також сприятимуть спростуванню деяких етноісторичних міфів.

Загальним *методологічним підґрунтям* дослідження є поєднані помірковані примордіалістська й конструктивістська парадигми. Адже, як зазначає Ентоні Сміт (Smith 1994, 34), примордіалізм (від лат. *primordialis* первинний), що виводить етнічні характеристики спільноти із закорінених у давні місцеві традиції

² Самоназвою українського народу первинно була збірна форма множини «русь», а в однині «русин», згодом – «русини». Зміна самоназв нашої країни і народу на нинішні викликана тим, що назва країни – «Русь», як і вказаний етнонім, були фактично викрадені та приватизовані Московією й московитами (росіянами), і в умовах монополізації ними давньоруської спадщини та відсутності в українців-русинів власної держави, українські інтелектуали змушені були взяти на озброєння нові, але теж давні за походженням і пов'язані з козацькою героїкою, ендоніми – «Україна» й «українці» (див.: Balushok 2018, 163–178).

³ Як відомо, український народ сформувався не лише на суто слов'янській основі, і протоукраїнський етнокультурний масив на стадії етногенезу включав також неслов'янські компоненти (найбільше іранський і менше фракійський, кельтський, германський та ін.), проте розгляд цього питання не входить до кола проблем, які аналізуємо.

культурних особливостей, і конструктивізм, який вважає етнос результатом конструювання інтелектуалів, здаються цілком контрверсійними лише на перший погляд (про примордіалізм і конструктивізм див.: Barnard, Spencer 2002, 291–293). Також нами використані напрацювання вчених із вивчення етноцентричних уявлень, які особливо характерні для етнічної самосвідомості домодерних спільнот. Дослідження етноцентризму, започатковані книгою Вільяма Грема Самнера «Народні звичаї» (1906), нині проводяться на матеріалах багатьох культур і народів (праці Юстіна Штагля, Ентоні Сміта, Олексія Толочка та ін. (Stagl 1986, 33–66; Smith 1994; Tolochko 1992, 28–38)).

Допомагають зрозуміти суть проблеми публікації Філіпа Контаміна, Френка Сисина, Сергія Леп'явка, Наталії Яковенко на тему поведінки «людей війни» середньовічно-ранньомодерних часів (Contamine 2001; Sysyn 1995, 1–18; Leryavko 2000, 143–158; Yakovenko 2002, 189–228). Безпосередньо формам домодерної етнічності присвячені дослідження Миколи Колесницького, Сергія Арутюнова, Ігоря Чаквіна й Павла Терешковича, згаданого Ентоні Сміта, Вальтера Поля та ін. (Kolesnitsky 1978, 21–46; Arutyunov 1989; Chakvin, Tereshkovich 1990, 51–52; Smith 1994; Pohl 2015, 201–208). Важливе значення для нас мають і названі вище положення (найбільше С. Арутюнова) щодо ролі мереж і засобів інформаційних комунікацій в етнічному житті спільнот. *Джерелами* служать літописи, а також різноманітні опубліковані документи (особливо стосовно Верховських князівств), що відобразили етнічну ідентичність предків русинів-українців та їхніх слов'янських сусідів зі Східної Європи періоду Середньовіччя.

Як показує аналіз джерел, у домодерні часи велике розповсюдження мала ідентичність, яку, наприклад І. Чаквін і П. Терешкович, назвали самосвідомістю «тутейших», виявивши її серед населення Полісся та Білорусі. Етнічно «своїми» в рамках цього самоусвідомлення визнаються фактично лише мешканці власного населеного пункту чи кількох сусідніх. Це, так би мовити, основа, на якій має утворюватися ідентичність більш високого порядку, адже солідарність у таких первинних групах не є випадковою чи епізодичною, оскільки сприймається самими носіями, кажучи словами В. Поля, «як вираз внутрішньої природи, пов'язаної зі спорідненістю та спільним походженням» (Pohl 2015, 207). Але річ у тім, що у «тутейших» ідентичність більш високого рівня якщо і утворюється, то далеко не завжди, та навіть у такому випадку вона є вельми специфічною, особливо коли відсутній цілеспрямований вплив інтелектуалів, який має сприяти формуванню (конструюванню) чіткої етнічної самосвідомості. «Тутейші», чи «тубильці» протиставляють себе всім іншим – «чужоволостцям», які сприймаються як «чужі» (Chakvin, Tereshkovich 1990, 51–52). Для самоусвідомлення «тутейших» (українською – «тутешніх») буває характерним принцип концентричності: «тутешні» власного села – волості – повіту. При цьому відчуття «чужинності» в міру віддалення від власного населеного пункту наростає. Сукупності «тутешніх» слід зараховувати до утворень, які Е. Сміт відносить не до «етнічних спільнот», а до «етнічних категорій». Їхні члени мають

«вкрай нерозвинену самосвідомість, лише дуже неясно розуміючи, що вони становлять окрему групу». Характеризуючи самоусвідомлення жителів Туреччини до 1900 р., Е. Сміт вказує, що «місцеві ідентичності родового клану, села, регіону часто мали куди більшу вагу» ніж турецька (Smith 1994 29–30). Ці слова повністю підходять узагалі до визначення самосвідомості «тутешніх». Усвідомити свою окремішність вони можуть тільки визначивши «чужих» навколо себе. Прояви такої, вельми поширеної в домодерні часи, етнічної ідентичності спостерігаються в ряді регіонів Ойкумени ще й сьогодні, причому не лише в далеких афро-азійсько-новогвінейських краях. У ряді місцевостей Білорусі, наприклад, її фіксують і нині (Engelking 2012). Очевидно, ідентичність «тутешніх» служить також базою для утворення етнічних континуумів, коли жителі сусіднього селища або селищ іще вважаються «своїми», ті, що знаходяться далі – вже «не зовсім своїми», а наступні – повністю «чужими». Між «своїми» та «чужими» чітка територіальна межа відсутня, проте останні, будучи просторово віддаленими, чітко усвідомлюються як «чужі» (Drummond 1980, 352–374; Fishman, Garcia 2011).

Ідентичність «тутешніх», судячи з усього, якраз і була широко розповсюджена чи навіть переважала в Європі у Середні віки і почасти в ранньому Модерні. Наприклад, дослідники виявляють у середньовічній Франції спочатку лише «почуття патріотизму “земельного” рівня», тобто ситуацію, коли єдина ідентичність охоплювала населення невеликої округи, і аж із XII–XIII ст. вони починають простежувати зародження «колективної самосвідомості вищого рівня, яка була спільною для мешканців набагато більших територій» (Adadurov 2002, 120–121).

У Давній Русі форма ідентичності «тутешніх» теж, судячи з усього, була дуже розповсюджена. Можна припустити, що саме до спільнот «тутешніх», можливо поширеної на дещо більшу округу, слід віднести, наприклад, літописних болохівців. Із літопису достатньо чітко впливає протиставлення ними себе решті очолюваного Данилом Романовичем князівства (Shakhmatov 1908, 768, 774–775, 791–792, 838), що, очевидно, посприяло швидкому порозумінню їх з монголами. А можливі, як припускають, неслов'янські (тюркські чи кельтські: Tyshchenko 2008, 12, 246–247, 254–258, 266, 268) етнокультурні корені мешканців цього анклаву, а також покладання монголами на них спеціальних функцій (Rychka, Tolochko 2016, 216, 83–107) могли лише прискорити виявлення ними самоусвідомлення «тутешніх».

Саме на основі ідентичностей «тутешніх» виникали теж локальні, проте такі, що заселяли вже дещо більші за первинну «тубільну» територію спільноти, пов'язані з існуванням окремих князівств. У їхньому формуванні головну роль відігравав політичний чинник, адже всяка влада вибудовує для власних потреб на підлеглих теренах мережу інформаційних комунікацій. І навіть у середньовічні часи, з їхньою нерозвиненістю транспортних та спеціалізованих комунікаційних (напр., писемність, книги) засобів, княжа адміністрація мала для цього певні можливості. Разом з тим ідентичність «тутешніх» усе ж не була

властива представникам княжої верхівки – фактично єдиної для всієї Русі, а також наближеним до неї групам соціальної еліти. Ті й ті, на відміну від широким мас давньоруського населення, становили, кажучи словами Е. Сміта, «латеральну» (бічну) етнічну спільноту. Такі латеральні спільноти в Середньовіччі й справді володіли єдиною ідентичністю в межах великої та поліетнічної, часто імперського типу, держави. Нерідко таким групам була властива більшою чи меншою мірою навіть космополітичність, що надавало їхній етнічності додаткових характеристик (Smith 1994, 61–62). У Давній Русі вони мали в етнічному плані достатньо відмінностей з переважною більшістю підвладного населення, особливо простолюду.

З часом серед різних гілок Рюриковичів стала проявлятися тенденція до вкорінення в тих чи інших князівствах. Так з'явилися династії чернігово-сіверських Ольговичів, галицько-волинських Романовичів, смоленських Ростиславичів та ін. Це сприяло формуванню тут у подальшому справжніх «вертикальних» (за Е. Смітом) етнічних спільнот, з повною етносоціальною структурою, що включала різні соціальні групи. Зрештою, навіть почергове, проте постійне, перебування князів на княжих столах великих та удільних князівств приводило до формування місцевих адміністрацій, значна частина посадовців яких не лише мала тутешнє походження, а й залишалася на місці при зміні князя. Ці княжі адміністрації, підпорядковуючи своїй владі території князівств, за принципом концентричності сприяли виникненню над самосвідомостями «тутешніх», ідентичностей «земельного» рівня. Цьому сприяла і діяльність книжників, що вели в князівствах місцеві літописання. І етнічність «тутешніх», підсилена політичним чинником, можна вважати такою, що взагалі лежала в основі формування цих локальних етнічних спільнот, характерних для періоду удільної роздробленості. Поява їх у Київській Русі була зумовлена виникненням замість колишніх «племен»⁴ та їхніх княжінь нових суспільно-історичних організмів – «земель», тотожних, як відзначає Антон Горський, сучасному поняттю «країн». Вживання терміну «земля» відносно окремих частин Давньої Русі простежується з другої чверті XII ст.: «Очевидно, термін, що позначав суверенні держави, був перенесений на руські князівства в міру того, як вони почали розглядатися сучасниками як фактично незалежні» (Gorskiy 2002, 63).

Із земель⁵ Південної Русі в удільний період А. Горський називає Руську, Галицьку, Володимирську (Волинську), Чернігівську та Турівську (південні ра-

⁴ Насправді великих спільнот племінного типу, для позначення яких використовують різні назви: група племен, племінний союз, співплемінність, чіфдом та ін. (хоч останній термін стосується, в першу чергу, власне політичної організації). Причому рівень їхньої консолідації й інтеграції складових частин міг бути різним, про що стосовно давніх слов'ян Східної Європи ми поки що можемо переважно лише здогадуватися.

⁵ Тут і далі термін «земля» вживаємо саме в значенні «країни» всередині Русі, у відповідності з поділом її території в епоху удільної роздробленості.

йони) (Gorskiy 2002, 57–62). Землі слід відрізняти від князівств, хоча останні, як форма державності земель, відігравали важливу роль у їхньому самостійному існуванні. В деяких землях паралельно з великим князівством існували й удільні князівства, як, наприклад, у Володимирській чи Чернігівській упродовж переважної частини їхньої історії. Деякі ж землі тяжіли до існування одного князівства, без поділу на удільні, як, скажімо, Галицька. А Руська земля протягом значного відрізка своєї історії включала два великі князівства – Київське і Переяславське. Головне ж – кількість князівств та їхні межі змінювалися, земля натомість виступала стабільною одиницею (див., напр., стосовно Волинської й Галицької земель: Holovko 2006).

З локальних етнічних спільнот у Південній Русі літописи фіксують середньонадніпрянську «русь» (хоча нерідко називають також «киян» і «переяславців»), «галичан», «володимирців» («волинців»), «турівців», «чернігівців». У північних землях Русі (Суздальській (Ростовській), Смоленській, Новгородській, Псковській, та ін.) проживали «суздальці» («ростовці»), «смольняни», «новгородці», «псковці» («пльсковці»). Про численні факти щодо існування цих спільнот, включно з етнонімами, дізнаємося з літописів (див., хоча б: Karskiy 1927, 303; Rybakov 1989, 108; Kostomarov 1861a, 152–153; Kostomarov 1861b, 44). Аналогічною була ситуація і в країнах Центральної та Західної Європи, що якраз формувалися. Там за спостереженням М. Колесницького, в епоху Середньовіччя, а часом і довше, кожна з відомих сьогодні країн заселяв ряд локальних («обласних») етнічних спільнот. Наприклад, у Франції мешкали гасконці, нормандці, лангедокці, бургундці, пікардійці, овернці та ін., в Германії – саксонці, гессенці, вюртенбержці, шваби, мекленбуржці, тюринги й ін. (Kolesnitsky 1978), в Італії – тосканці, романці, калабрійці, п'ємонтці, ломбардці, венеційці та ін. (Tokarev 1949, 18).

Свого часу ми запропонували називати ці локальні етнічні спільноти на Русі «земельними» (Balushok 2008, 143–165). Виходець з України М. Колесницький стосовно Західної Європи вживає термін «обласні етнічні спільноти» (Kolesnitsky 1978, 21–46), Сергей Токарев – «обласні феодальні групи» (Tokarev 1949, 18). Владимир Мавродін писав про «етнічні утворення <...> національних областей» періоду удільної роздробленості Русі (Mavrodin 1950, 63). Окрім названих, у Давній Русі, очевидно, були й інші, дрібніші локальні етнічні спільноти зі своїми назвами. На периферії ж «земель», куди влада княжих адміністрацій дотягувалася слабо, гадаємо, ідентичність «тутешніх» мала набагато більшу вагу за земельне самоусвідомлення. А останнє найсильніше проявлялося у мешканців столичних міст князівств. Загальноруська ж ідентичність більшістю жителів усвідомлювалася набагато слабше за земельну. Тому «руським» усе населення Давньої Русі звалося зазвичай лише при стиканні з іноземцями. Всередині ж Русі вживалися земельні назви, а в рамках останніх – назви «тутешніх» («вишгородці», «лучани», «угровчани» та ін.).

Таким чином, в ієрархії етнічних ідентичностей давньоруських часів простежується вже згадувана концентричність: самоусвідомлення «тутешніх»

– земельна самосвідомість – загальноруська ідентичність. Якщо підходити з мірками таксономії, розробленої в рамках теорії етносу радянських часів (субетнос – етнос – метаєтнічна спільнота (Bruk, Cheboksarov 1976, 28–39)), то виникає запитання: що тут є субетносом (тобто частиною етносу), що власне етносом, а що метаєтнічною (тобто надєтнічною) спільнотою? Гадаємо, якщо на початку давньоруської історії панували ідентичності «тутешніх», над якими виростали самоусвідомлення «племен», що відмирили, то для періоду удільної роздробленості головною (власне єтнічною) слід визначити земельну ідентичність, а загальноруську – як метаєтнічну (тобто таку, що знаходиться над власне єтнічною, охоплюючи ряд земельних етносів). Віднесення ж самосвідомостей «тутешніх» до субєтнічних викликає великі сумніви: скоріше за все, це взагалі зародкова форма єтнічності – згадана єтнічна «категорія» (за Е. Смітом), а не спільнота. При цьому, повторимо: для значної частини населення саме вона була головною формою ідентичності.

Свідченням того, що «своїми» для членів земельних спільнот виступали лише ті, хто проживав на їхній території, а всі решта з-поза тих теренів вважалися «чужими», були ворожнеча та війни між спільнотами всередині Русі. Випадків міжземельних війн, у яких брали участь як княжі дружинники, так і численні ополченці, літописи наводять доволі (галичан із киянами-руссю, ростово-суздальців з новгородцями, смольнян із новгородцями тощо). Ці війни нерідко виливалися в тривалі усобиці. А невід’ємною складовою цих війн, як і повсюдно в Середньовіччі, виступало здобичництво, яке створювало один з головних стимулів для участі в них земельних ополчень (Contamine 2001; Froyanov 1980, 123). Тоді регулярно грабувати, захоплювати в полон, а в разі спротиву і вбивати «не своїх» у рамках етноцентричних стереотипів, на яких базувалася домодерна єтнічна самосвідомість, вважалось повністю допустимим. Як відомо, етноцентризм усе позитивне пов’язує зі своєю спільнотою, а «чужих» наділяє негативними й навіть деструктивними рисами: лише «свої» є «справжніми людьми», всі ж інші – «недолюди». Навіть у наш час етноцентризм у взаєминах між єтнічними спільнотами проявляється вельми відчутно. У домодерних же єтнічних спільнот етноцентризм виступав головною підставою поділу на «своїх» (якими й були «тутешні») і «чужих» («чужоволостців») та формував відповідну поведінку в їхніх взаєминах (детально: Stagl 1986, 33–35).

Літописці, описуючи війни удільного періоду, часто називають не воюючих князів і їхні дружини, а відповідні спільноти. У таких війнах літописець зве воїнів власної землі «нашими», наприклад: «”...и многы избиша от наши(х), си же видѣвше полкъ наш отступиша...”» (Karskiy 1927, 361, 432). Він радіє з поразок «чужих» земельних спільнот у міжземельних війнах. Так, новгородський літописець, описуючи втрати у битві з давніми ворогами – суздальцями, під 1134 р. відзначає: «В то же лѣто, на зиму, иде Всѣволод на Суждаль ратью, и вся Новгородская область, <...> и убиша посадника новгородскаго Иванка <...> и много добрыхъ муж, а суждальць боле» (Nasonov 1950, 23). Після битви під 1149 р. він із задоволенням констатує: «И много леже обоихъ, нѣ

суждальць бешисла» (Nasonov 1950, 28), а під 1169 р. пише: «И беше [в битві. – В. Б.] новгородць 400, а суждальць 7000; и пособи богъ новгородцем, и паде ихъ [суздальців. – В. Б.] 300 и 1000, а новгородць 15 мужъ» (Nasonov 1950, 33). Наводить інформацію новгородський літописець про міжземельні війни і в Південній Русі: «Том же лѣтъ ходиша вся Русска земля на Галиць и много попустиша [попустошили. – В. Б.] область ихъ, а города не възяша ни одного» (Nasonov 1950, 27). Зустрічаємо інформацію в літописах про розбої, грабунки та захоплення полону й в інших землях: «Въ то же лѣто ходиша новгородьци съ пльсковизи къ Полотьску и пожьгыше волость» (1168); «Тому же лѣту исходящю, на весну ходи Романъ съ новгородьци къ Торопьцю, и пожьгоша домы ихъ, и головъ множество полониша» (1168) (Nasonov 1950, 33).

Дії «своїх» воїв і князів відносно «чужих» із сусідніх земель літописці незмінно прославляють і виправдовують, незважаючи на їхні криваві розбої. Наприклад, описуючи війну між Ростово-Суздальською і Новгородською землями-князівствами під 1169 р. літописець у Радзивіллівському літописі, який представляє володимирське літописання, зазначає, що ростово-суздальці у Новгородській землі «села вся взяша и пожгоша, а люд(и) по селом иссекоша, а жены, и дѣти, и имѣния, и скоты поимаша...» і пояснює, що це Бог «за грехи навель и наказаль по д(о)стоянию рукою бл(а)говѣрнаго кн(я)зя Андрѣя» [Юрійовича Боголюбського. – В. Б.] (Rybakov 1989, 134–135; Karskiy 1927, 362). У той же час аналогічні дії в його землі «чужих» із сусідніх земель він вважає за несправедливість і засуджує нападників. Наприклад, той же літописець пише з осудом про рязанського князя Гліба Ростиславича, який своїм військом у 1177 р. в Ростово-Суздальській землі «много зла сотвори». Причому тут уже «Глѣб б(о)га прогневи и с(вя)тую Б(огород)д(и)цю» (Rybakov 1989, 145). Яскравим прикладом ставлення до жителів іншої землі як до «чужих» є винищення військом київського князя Ізяслава Мстиславича полонених галичан, підступом захоплених після битви під Терембовею 1154 р., за винятком тих, що були «лутшии», за яких мали отримати викуп. Реакцією на ці дії киян-русі «бы(с) плачь великъ по всеи земли Галичѣсти» (Shakhmatov 1908, 467–468). У той же час київський літописець, коли князь Ізяслав у кінці цього ж року помер, записав, що був він «ч(ес)тныи, б(ог)овѣрныи и х(рист)олюбивыи» (Shakhmatov 1908, 469). До речі, відомі погроми, і, головне, грабунок Києва, 1169 і 1203 рр. коаліціями військ кількох князівств, теж, гадаємо, мають бути пояснені пануванням у різних землях Давньої Русі місцевих ідентичностей, в основі яких лежала самосвідомість «тутешніх», які киян за «своїх» не вважали.

Типові приклади існування локальних етнічних спільнот надає середньовічна Білорусь, де не випадково дослідження фіксують відсутність єдиної загальноприйнятої самоназви впродовж усього середньовічно-ранньомодерного часу (Levshun 2009, 102–109). Наприклад, у договорі великого князя литовського Казимира IV 1440 р. зі Псковом перераховується ряд дрібних локальних спільнот: окрім назв «Ляхъ» і «Русинъ», якими, судячи з усього, названі русини-українці й поляки, фігурують «Полочанинь, Витеблянинь, Смолнянинь», що

протиставлені «Псковичомъ». А в такому ж договорі з Новгородом перераховані «Литвинъ, Витеблянинъ, Полочанинъ, Смолнянинъ, или съ иныхъ нашихъ Рускихъ земель», яким протиставлена, спільнота під назвою «Новгородцы» (Grigorovich 1846, 51–52). Як бачимо, протобілоруси фігурують під крайовими (земельними) етнонімами, як і псковичі та новгородці.

Особливо наочно існування дрібних локальних спільнот етнічного типу, з ідентичністю «тутешніх» чи подібною до неї, можна бачити на прикладі мешканців Верховських князівств – колишніх дрібних уділів Чернігівського князівства на верхній Оці часів завоювання їх Московією в другій половині – кінці XV ст. Тут джерела фіксують територіально зовсім дрібні спільноти «любучан», «мценян», «козличів», «новосільців», «перемишлян», «воротинців» та ін. А ворожнеча між ними та московитами й підконтрольними Москві рязанцями, а часом і поміж самими верховськими спільнотами, хоч вони й підпорядковувалися одній верховній владі – великому князю литовському, чітко вписується в етноцентричні уявлення про «своїх» і «чужих». Пустощення ворожої території й вибирання здобичі – грабунок населення, його полон та вбивство непокірних – у ході цих війн розцінювались усіма учасниками конфліктів як безумовні воїнські заслуги і заохочувалися. Ініціатива й особлива активність у цьому належала московській стороні, але і супротивники по можливості платили нападаючим тією ж монетою.

Про поведінку воюючих сторін дізнаємося, наприклад, зі скарг 1486 р. литовської сторони великому князю Московському на дії московитів, де йдеться про «многіе кривды... въ татьбахъ и разбоехъ и въ грабежахъ: <...> штожь съ твоее земли люди твое нашимъ людемъ вкраиннымъ, Мценяномъ и Любучаномъ, многіе шкоды починили въ тат[ь]бахъ и въ разбоехъ и въ грабежахъ тыми разы недавно»; «ижъ твое люди, зъ твоее земли пришедши безвѣстно сее весны канунъ Николина дня войною подъ городъ нашъ Мъценскъ, место выжъгли, села повоевали и многіе шкоды починили и люди головами въ полонъ повели»; «Тое же осени имали Москвичи Любутъе и полонъ вели. Тое же осени Любучане безвѣстно пріидоша на князя Семена Одоевского [що перейшов на службу до Москви. – В. Б.], онъ же бой постави съ ними, а съ нимъ мало людей бѣ, и убиша князя Семена...» (Lappo 1910, 444–446). Наступного 1487 р. литовські посольства продовжували скаржитися на дії нападників: «...села пожгли, кони и коровы и ину каждую животину, платье и всѣ статки побрала; <...> безвѣстнымъ дѣломъ люди головами побрала и въ полонъ повели»; «... а два человекъ до смерти убили» тощо (Кагров 1882, 1–3).

У «списку обидныхъ делъ» (переліку збитків прикордонних конфліктів), переданому посольством великого литовського князя Олександра московській стороні 1492 р., знову ж зазначається: «...люди твои, въ головахъ князь Феодоръ Оболенский, приходилъ со многими людьми войною безвѣстно, и города наши Мценскъ и Любутескъ зжог, и намѣстника нашего мценского и любуцкого Бориса Семеновича свел, и боярь мценскихъ и любуцкихъ зъ жонами и зъ дѣтми и иныхъ многихъ людей въ полонъ повели и животы и статки

побрали» (Каргов 1882, 73). У відповіді на це від імені Івана III московська сторона пояснює їхній напад тим, що це, мовляв, лише справедлива відповідь на агресивні дії згаданих мценян і любучан: «...чтожь те Мченяне и Любучане приходятъ отъ его намѣстниковъ на наши украины безпрестани, волости наши и села жгутъ, а людей головами сводятъ, а животовъ людскихъ незчисленно поимали...» (Каргов 1882, 76–77).

Верховські спільноти, втягнуті в боротьбу Московії з Литвою за землі на верхній Оці, й собі нападали на сусідів, котрих, як бачимо з джерел, за «своїх» не вважали. Зокрема, скарга литовських послів Івану III 1492 р. повідомляє, що в розбійних нападах на Брянщину брали участь калужани й перемишляни, які на той час уже підпорядковувалися Москві: «...а твои люди Колужане и Перемишляне <...> чотыри волости нашихъ Брянскихъ выбрали и выграбили, статки домовыи побрали, меды прѣсные и воски и иные домовыи речи, а къ тому осьмьдесятъ коней...» (Каргов 1882, 58). Наступного 1493 р. напади московитів на Верховські князівства тривали, про що читаємо у ще одній скарзі литовської сторони до Івана III: «...люди твоя многии пришедши, города наши и волости Мезческъ, а Сарпѣскъ, а Мосалескъ, а Опаковъ, огнемъ пожгли, а людей наших, которые на тыхъ городехъ были, въ полонъ повели со всеми ихъ животы...» (Каргов 1882, 104). Як бачимо, тут теж супротивники не виявляють взаємної етнічної солідарності, а поводяться як типово «чужі» між собою, що добре вкладається в стереотипи поведінки, обумовленої ідентичністю «тутешніх».

Переборення самосвідомості «тутешніх», як і зникнення невеликих локальних етнічних спільнот, таких як земельні, що виникли на базі цієї примітивної форми ідентичності, відбулося в країнах Європи в ході об'єднувачих процесів, спрямованих на ліквідацію політичної роздробленості, починаючи переважно з часів зрілого чи пізнього Середньовіччя. Саме на той час припадають, як відзначає Ярослав Ісаєвич, «початки сучасної державності низки народів Європи. З цими були пов'язані і процеси етногенезу, а згодом націогенезу» (Isaevich 2007, 3–12). Щоправда в деяких країнах чи їхніх регіонах етнічність «тутешніх» зазнала свого роду консервації в силу певних історичних умов. Проте це вже тема самостійного дослідження.

Отже, проаналізований матеріал свідчить, що в Середньовіччі у Давній Русі та на її землях у дещо пізніший час, етнічні спільноти, внаслідок нерозвиненості мереж інформкомунікацій, займали дуже обмежені території. Розповсюдженою була примітивна форма етнічності «тутешніх», в основі якої лежав поділ на «своїх» і «чужих». З утворенням окремих князівств, під дією княжих адміністрацій, що, охоплюючи їх своєю владою, створювали комунікаційні мережі, на базі етнічностей «тутешніх» у рамках «земель» виникли земельні етнічні спільноти. Про це свідчать особні земельні етноніми, але найбільше – регулярні взаємні, нерідко дуже люті й криваві, війни, грабунки та розбої між ними. Загальнодавньоруська самосвідомість при цьому виявлялася дуже слабо, переважно при зустрічах з представниками народів і країн з-поза меж Русі, будучи метаєтнічною. Проіснувала така ситуація до розгортання об'єднувачих

процесів, що вели до утворення на східноєвропейському просторі централізованих слов'янських держав, коли стали формуватися сучасні східнослов'янські народи, що, як і ряд важливих тогочасних обставин (монгольське завоювання, політичні зміни тощо), вже виходить за тематичні й хронологічні рамки дослідження. Проаналізований матеріал підводить нас до ще одного висновку: в Давній Русі (як і в інших тодішніх країнах) до розгортання об'єднавчих процесів, спрямованих на переборення феодальної роздробленості, не могло існувати таких територіально великих етнічних спільнот, як так звана «давньоруська народність», українці, росіяни чи білоруси, якими б назвами їх не позначати. Твердження ж про їхнє буцімто існування тоді, на нашу думку, слід вважати етноісторичними міфами.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Adadurov, V. 2002. *Istoriya Frantsiyi. Korolivs'ka derzhava ta stvorennya natsiyi (vid pochatkiv do kintsya XVIII stolittya)* [History of France. The Royal State and the Creation of the Nation (from the Beginning to the End of the 18th Century)]. Lviv, Publishing House of the Ukrainian Catholic University, 412 p. (In Ukrainian).

Ададуrow, В. 2002. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Львів, Вид-во Укр. Католицького ун-ту. 412 с.

Arutyunov, S. A. 1989. *Narody i kultura: razvitiye i vzaimodeystviye* [Peoples and Cultures: Development and Interaction]. Moscow, Nauka, 1989, 247 p. (In Russian).

Арутюнов, С. А. 1989. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. Москва, Наука, 1989. 247 с.

Balushok, V. 2008. *Ukrayinska etnichna spilnota: etnogenez, istoriya, etnonimiya* [Ukrainian Ethnic Community: Ethnogenesis, History, Ethnonymy]. Bila Cerkva, Publisher O. Pshonkivsky, 304 s. (In Ukrainian).

Балушок В. 2008. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. Біла Церква, Видавець О. Пшонківський, 304 с.

Balushok, V. 2018. *Z istoriyi ukrayinskoyi etnonimiyi (vid «rusyniv» do «ukrayintsiv»)* [From the History of Ukrainian Ethnonyms (from “Rusyns” to “Ukrainians”)]. *Ukrayinskyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], no 2, p. 163–178. (In Ukrainian).

Балушок, В. 2018. З історії української етнімії (від «русинів» до «українців»). *Український історичний журнал*, № 2, с. 163–178.

Barnard, A., Spencer, J. (ed.). *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London–New York, Routledge, 2002, p. 291–293. (In English).

Bruk, S. I., Chebokarov, N. Ya. 1976. *Metaetnicheskiye obshchnosti* [Meta-ethnic Communities]. *Rasy i narody* [Races and Nations], vol. 5, p. 28–39. (In Russian).

Брук, С. И., Чебокаров, Н. Я. 1976. Метаэтнические общности. *Расы и народы*, вып. 5, с. 28–39.

Chakvin, I. V., Tereshkovich, P. V. 1990. *Iz istorii stanovleniya nationalnogo samosoznaniya Belorusov (XIV – nachalo XX v.)* [From the History of the Formation of National Self-awareness of Belarusians (14th – Early 20th Centuries)]. *Sovetskaya etnografiya* [Soviet ethnography], 1990, No. 6, p. 42–55. (In Russian).

Чаквин, И. В., Терешкович, П. В. 1990. Из истории становления национального самосознания белорусов (XIV – начало XX в.). *Советская этнография*, № 6, с. 42–55.

Contamine, F. 2001. Voyna v Sredniye veka [War in the Middle Ages], trans. from fr. Yu. P. Malinina and others. St. Petersburg, Yuventa, 416 p. (In Russian).

Контамин, Ф. 2001. Война в Средние века, пер. с фр. Ю. П. Малинина и др. Санкт-Петербург, Ювента, 416 с.

Drummond, L. 1980. The Cultural Continuum: A Theory of Intersystems. *Man*, vol. 15, No. 2 (Jun.), p. 352–374. (In English).

Engelking, A. 2012. Kołchoźnicy. Antropologiczne studium tożsamości wsi białoruskiej przełomu XX i XXI wieku [Kolkhozniks. Anthropological Study of the Identity of a Belarusian Village at the Turn of the 20th and 21st Centuries]. Toruń, Scientific Publishing House of the Nicolaus Copernicus University, 884 p. (In Polish).

Fishman, J., Garcia, O. (eds.). 2011. Handbook of Language and Ethnic Identity: The Success-Failure Continuum in Language and Ethnic Identity Efforts, vol. 2, 2nd Revised ed. Oxford University Press, 512 p. (In English).

Froyanov, I. Ya. 1980. Kiyevskaya Rus. Ocherki sotsialno-politicheskoy istorii [Kievan Rus. Essays on socio-political history]. Leningrad, Leningrad University Publishing House, 320 p. (In Russian).

Фроянов, И. Я. 1980. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. Ленинград, Изд-во Ленинградского ун-та, 320 с.

Gorskiy, A. 2002. O drevnerusskikh «zemlyakh» [About Ancient Russian “Lands”]. *Ruthenica*, issue I, p. 55–63. (In Russian).

Горский, А. 2002. О древнерусских «землях». *Ruthenica*, вип. I, с. 55–63.

Grigorovich, I. 1846. (Chief ed.) Akty, odnosyashchiesya k istorii Zapadnoy Rossii [Acts Relating to the History of Western Russia]. St. Petersburg, Printing House of the II Department, vol. 1, 440 p. (In Russian).

Григорович, И. (Гл. ред.). Акты, относящиеся к истории Западной России. Санкт-Петербург, Тип. II Отделения, 1846), т. 1, 440 с.

Holovko, O. B. 2006. Korona Danyla Halytskoho: Volyn i Halychyna v derzhavno-politychnomu rozvytku Tsentralno-Skhidnoyi Yevropy rannoho ta klasychnoho serednovichchya [The Crown of Danylo Halytskyi: Volyn and Halychyna in the State-Political Development of Central-Eastern Europe in the Early and Classical Middle Ages]. Kyiv, Stylos, 575 p. (In Ukrainian).

Головко, О. Б. 2006. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, Стилос, 575 с.

Isaevich, I. 2007. Knyazha doba i seredni viky: naskilky spivpadayut tsi vyznachennya [The Princely Age and the Middle Ages: How do These Definitions Concur]. *Knyazha doba: istoriya i kultura* [The Princely Age: History and Culture], resp. ed. I. Isaevich. Lviv, Institute of Ukrainian Studies Named After I. Kryp'yakevych, vol. 1, p. 3–12. (In Ukrainian).

Исаевич, Я. 2007. Княжа доба і середні віки: наскільки співпадають ці визначення. *Княжа доба: історія і культура*, відп. ред. Я. Ісаєвич, Львів, Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича, вип. 1, с. 3–12.

Karпов, G. F. (ed.). 1882. Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obshchestva [Collection of the Imperial Russian Historical Society]. St. Petersburg, Printing house of F. Eleonsky, vol. 35, part 1, 870 p., 116 p. (In Russian).

Карпов, Г. Ф. (ред.) 1882. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Санкт-Петербург, Типография Ф. Елеонского 1882, т. 35, ч. 1, 870 с., 116 стб.

Karskiy, Ye. F. (ed.) 1927. Polnoe sobranie russkikh letopisey: vol. 1. Lavrentevskaya letopis, vyp. 2 [The Complete Collection of Russian Chronicles, vol. 1. Laurentian Chronicle,

Issue 2]. Leningrad, Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 488 p. (In Russian).

Карский, Е. Ф. (ред.) 1927. Полное собрание русских летописей: т. 1. Лаврентьевская летопись, вып. 1. Ленинград, Изд-во АН СССР, 286 с.

Kolesnitsky, N. F. 1978. Donatsionalnyye etnicheskiye obshchnosti (po materialam srednevekovoy Germanii). [Pre-national Ethnic Communities (Based on Materials from Medieval Germany)]. *Rasy i narody [Races and Nations]*, Moscow, Nauka, vol. 8, p. 21–46. (In Russian).

Колесницкий, Н. Ф. 1978. Донациональные этнические общности (по материалам средневековой Германии). *Расы и народы*. Москва, Наука, вып. 8, с. 21–46.

Kostomarov, N. I. 1861a. Mysli o federativnom nachale v drevney Rusi [Thoughts on the Federal Beginning in Ancient Rus]. *Osnova: Yuzhno-russkiy literaturno-uchenyi vestnik [Osnova: South Russian Literary and Scientific Bulletin]*, no. 1, p. 121–158. (In Russian).

Костомаров, Н. И. 1861. Мысли о федеративном начале в древней Руси. *Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник*, № 1, с. 121–158.

Kostomarov, N. I. 1861b. Dve russkiye narodnosti [Two Russian Nationalities]. *Osnova: Yuzhno-russkiy literaturno-uchenyi vestnik [Osnova: South Russian Literary and Scientific Bulletin]*, no. 3, p. 33–80. (In Russian).

Костомаров, Н. И. 1861. Две русские народности. *Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник*, № 3, с. 33–80.

Lappo, I. I. (ed.). 1910. Russkaya istoricheskaya biblioteka [Russian Historical Library], vol. 27: Litovskaya Metrika [Lithuanian Metrics], dep. I, part 1: Book of Records, vol. 1. St. Petersburg, Publication of the Archaeographical Commission, 872, 150 p. (In Russian).

Лаппо, И. И. (ред.) 1910. Русская историческая библиотека, т. 27: Литовская Метрика, отд. I, ч. I: Книга записей, т. I. Санкт-Петербург, Издание Археографической комиссии, 872, 150 p.

Lep'yavko, S. 2000. Formuvannya svitohlyadnykh zasad ukrayinskoho kozatstva (ponyattya «kozatskoho khliba» v ostanniyi tretyni XVI st.) [Formation of the Worldview Foundations of Ukrainian Cossacks (the Concept of “Cossack bread” in the Last Third of the 16th Century)]. *Ukrayina v Tsentralno-Skhidniy Yevropi (z naydavnishnykh chasiv do kintsya XVIII st.) [Ukraine in Central-Eastern Europe (from the Earliest Times to the End of the 18th Century)]*, vol. 1. Kyiv, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, 2000, с. 143–158. (In Ukrainian).

Леп'явко, С. 2000. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, вип. 1. Київ, Ін-т історії України НАН України, 2000, с. 143–158.

Levshun, L. 2009. Kontsept «litviny» v etnokulturnom samosoznanii belorusov [The Concept of “Litvins” in the Ethnocultural Identity of Belarusians]. *Bielorusskaja Dumka [Belarusian Opinion]*, no. 11, p. 102–109. (In Russian).

Левшун, Л. 2009. Концепт «литвины» в этнокультурном самосознании белорусов. *Белорусская думка*, № 11, с. 102–109.

Mavrodin, V. V. 1950. Osnovnyye etapy etnicheskogo razvitiya russkogo naroda [The Main Stages of the Ethnic Development of the Russian People]. *Voprosy istorii [Questions of History]*, no. 4, p. 55–70. (In Russian).

Мавродин, В. В. 1950. Основные этапы этнического развития русского народа. *Вопросы истории*, № 4, с. 55–70.

Nasonov, A. N. (chief ed.). 1950. Novgorodskaya pervaya letopis starshego i mladshego izvodov [Novgorod First Chronicle of the Older and Younger Editions]. Moscow, Leningrad, Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 659 p. (In Russian).

Насонов, А. Н. (гл. ред.) 1950. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва, Ленинград, Изд-во АН СССР, 659 с.

Pohl, W. 2015. Political uses of ethnicity in early medieval Europe. *Ethnicity as a Political Resource: Conceptualizations across Disciplines, Regions, and Periods*. Bielefeld, University of Cologne Forum “Ethnicity as a Political Resource”, p. 201–208. (In English).

Rychka, B., Tolochko, O. 2016. «Knyazy Bolokhovskiyi» [«Princes of Bolokhov»]. *Ruthenica*, vol. XIII, p. 83–107. (In Ukrainian).

Ричка, В., Толочко, О. 2016. «Князи Болоховьскци». *Ruthenica*, вип. XIII, с. 83–107.

Rybakov, B. A. (ed.) 1989. Polnoye sobraniye russkikh letopisey [Complete Collection of Russian Chronicles], vol. 38: Radzivillovskaya letopis' [Radziwill Chronicle]. Moscow, Nauka, 182 p. (In Russian).

Рыбаков, Б. А. (ред.) 1989. Полное собрание русских летописей, т. 38: Радзивилловская летопись. Москва, Наука, 182 с.

Shakhmatov, A. A. (ed.) 1908. Polnoye sobraniye russkikh letopisey [Complete Collection of Russian Chronicles], vol. 2: Ipatyevskaya letopis [Ipatiev Chronicle], St. Petersburg, M. A. Ale Printing House, 1908, 638 p. (In Russian).

Шахматов, А. А. (ред.) 1908. Полное собрание русских летописей, т. 2: Ипатьевская летопись, Санкт-Петербург, Типогр. М. А. Але, 638 с. (In Russian).

Smith, E. D. 1994. Natsionalna identychnist [National identity], from English translation P. Taraschuk. Kyiv, Osnovy, p. 224. (In Ukrainian).

Сміт, Е. Д. 1994. Національна ідентичність, з англ. перекл. П. Тарашук. Київ, Основи, с. 224.

Stagl, J. 1986. Kulturantropologie und Eurozentrismus [Cultural Anthropology and Eurocentrism]. *Wiener völkerkundliche Mitteilungen [Vienna Ethnological Communications]*, no. 28, p. 33–66. (In German).

Sysyn, F. E. 1995. War der Chmelnyckyj-Aufstand eine Revolution? Eine Charakteristik der «grossen ukrainischen Revolte» und der Bildung des kosakischen Hetmanstaates [Was the Khmelnycky Uprising a Revolution? A characteristic of the “Great Ukrainian Revolt” and the Formation of the Cossack Hetman State]. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas [Yearbooks for the History of Eastern Europe]*, vol. 43, p. 1–18. (In German).

Tokarev, S. A. 1949. K postanovke problem etnogeneza [Towards the Formulation of Problems of Ethnogenesis]. *Sovetskaya etnografiya [Soviet Ethnography]*, no. 3, p. 12–36. (In Russian).

Токарев, С. А. 1949. К постановке проблем этногенеза. *Советская этнография*, № 3, с. 12–36.

Tolochko, O. 1992. Obraz «chuzhyntsy» v kartyni svitu domonholskoyi Rusi. [The Image of the “Foreigner” in the Picture of the World of Pre-Mongol Rus]. *Mediaevalia Ukrainica*. Kyiv: Institute of Ukrainian Archeography of the National Academy of Sciences of Ukraine, vol. 4, p. 28–38. (In Ukrainian).

Толочко, О. 1992. Образ «чужинця» в картині світу домонгольської Русі. *Mediaevalia Ukrainica*. Київ: Ін-т української археології НАН України, т. 4, с. 28–38.

Tyshchenko, K. 2008. Etnomovna istoriya pradavnoyi Ukrayiny [Ethnolinguistic History of Ancient Ukraine]. Kyiv, Aquilon Plus, 480 p. (In Ukrainian).

Тищенко, К. 2008. Етномовна історія прадавньої України. Київ, Аквілон Плюс, 480 с.

Yakovenko, N. 2002. Paralelnyy svit. Doslidzhennya z istoriyi uyavlen ta idey v Ukrayini XVI–XVII st. [Parallel world. Studies on the History of Perceptions and Ideas in Ukraine of the 16th–17th Centuries]. Kyiv, Krytyka, 415 p. (In Ukrainian).

Яковенко, Н. 2002. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, Критика, 415 с.

Yakovenko, N. 2006. Narys istoriyi serednovichnoyi ta rannomodernoyi Ukrayiny [An Outline of the History of Medieval and Early Modern Ukraine], Third ed., Revised and Expanded. Kyiv, Krytyka, 581 s. (In Ukrainian).

Яковенко, Н. 2006. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України, третє вид., перероблене та розширене. Київ, Критика, 581 с.

Дата подання статті до редакції: 12.01.2025 р.